

Viratges, visibilitats i reminiscències de Maria-Mercè Marçal*

RAFAEL M. MÉRIDA JIMÉNEZ
Universitat de Lleida

Sota el signe del drac, el recull de proses escrites entre 1985 i 1997 per Maria-Mercè Marçal (1952-1998), que, a cura de Mercè Ibarz, edità Proa l'abril de 2004, em sembla un magnífic exemple de la millor tasca que pot desenvolupar el sistema cultural d'un país per difondre el llegat d'*un dels seus autors* cabdals: la recopilació de textos dispersos i, sovint, inèdits, gràcies a la qual podem resseguir la seva trajectòria vital, creativa i intel·lectual des d'angles complementaris al de l'obra fixada, o fins i tot publicada, abans del seu traspàs. En efecte, a més de les peces publicades en llibres col·lectius, revistes i diaris, en aquest volum gaudim de la possibilitat de llegir planes nascudes, per exemple, com a pregons, intervencions en taules rodones o presentacions diverses: «La passió amorosa» (1994), «Un lloc per a l'entusiasme» (1994), «Entre dones» (1995) o «Elogi del drac» (1996), entre d'altres.¹ Una felix iniciativa editorial, en definitiva, que mereix tota l'estima i tot l'agraïment per fer visible, d'entrada, la pluralitat de registres i reflexions de la creació cultural més rellevant d'un país.² Cal reconfirmar encara, hores d'ara, que Maria-Mercè Marçal és *un/a dels/de les creadors/les* més indispensables de les lletres en llengua catalana de la segona meitat del segle XX?

Des d'una altra perspectiva, *Sota el signe del drac* és també un projecte de visibilització d'una realitat tradicionalment menyspreada a la literatura catalana. El seu contingut demostra sobrerament fins a quin punt una de les lluites més aferrissades de la crítica marçaliana fou la vindicació d'una genealogia d'escriptores que nodrien la pròpia escriptura per via directa o indirecta:

Les dones escriptores, en canvi, com tot aquell qui neix en el si d'una cultura oprimida, ens hem vist abocades a la tria, a l'esforç, al repte de recuperar, d'inventar-nos, de crear una altra memòria, una altra tradició, si no volem que la literatura signifiqui abdicar de les nostres experiències més irrenunciabls ni acceptar una mena de necessari transvestisme de la ment. (Marçal, 2004: 142)

En llengua catalana, àvies, mares i germanes com ara Isabel de Villena (a qui dedicà unes planes, l'any 1990, sobre «el seu *feminisme* literari», que encara comenten certs medievalistes), Clementina Arderiu (de qui havia preparat una antologia poètica), Helena Valentí (a qui havia prologat una novel·la al 1991), Rosa Leveroni (vegeu el seu estudi «en el llindar» de 1988), o Maria-Antònia Salvà, Maria Aurèlia Capmany, Montserrat Roig i Anna Dodas, a les quals ret homenatge i de les quals brinda memòria.³ Entre aquelles escriptores estrangeres més properes, Emily Dickinson, Colette, Renée Vivien, Marina Tsvetàieva, Djuna Barnes, Sylvia Plath, Marguerite Yourcenar, Adrienne Rich o Luce Irigaray.⁴ No crec que calgui reconfirmar que Marçal és una de les escriptores que va desenvolupar de manera més visible una textualitat ginocèntrica a la nostra cultura —o «ginocèntrica», adjectiu que emprà per valorar l'escriptura i el discurs de Villena (Marçal, 2004: 75)—.

I és que, com ella mateixa descrivia en una «autocrítica» de 1995, a propòsit de la seva única novel·la, *La passió segons Renée Vivien*,

Aquesta és una novel·la ginocèntrica: no només perquè els personatges centrals són femenins i perquè intenta d'introduir un biaix de llum en els marges dels marges, aquella cambra fosca on Virginia Woolf deia que ningú encara no havia entrat: la relació entre dones. I, en concret, l'amor, la passió, entre dones amb totes les seves ambivalències, amb tota la seva diversitat. Sinó sobretot perquè la mirada que es projecta sobre el món i sobre les coses és explícitament sexuada i, com a tal, es tracta d'un ull que se sap *estràbic*, en contraposició amb el punt de vista pretesament neutre, normal del narrador canònic. (Marçal, 2004: 205)

Sembla, alhora, lògic que un recull com *Sota el signe del drac* ens permeti entreveure els lligams temàtics del període final de la producció de Marçal, una època que, almenys en part, coincideix amb la redacció de la seva novel·la, segons el seu testimoni escrita entre 1984 i 1994 (Marçal, 1994: 351), distingida amb nombrosos guardons de la crítica. Un període de maduresa durant el qual també aplegà la seva obra poètica dins *Llengua abolida (1973-1988)* (1989b), i quan, paral·lelament, visibilitza de manera gens equívoca la seva sexualitat lesbiana en la seva obra poètica, com han estudiat en detall Julià (2000) i Climent (2008: 169-189). Aquest seria el cas de «Viratges, reminiscències» (Marçal, 2004: 25-34), prosa autobiogràfica publicada l'any 1989 al llibre *Barcelldones* i recollida a la primera secció del volum de referència: «Dona que escriu».⁵

Em sembla, però, que l'experiència de lectura de «Viratges, reminiscències» a *Sota el signe del drac* i no pas a *Barcelldones*, el volum per al qual va ser escrit, canvia de manera significativa la nostra percepció de la seva força original, tot i que s'enriqueixi gràcies a les interrelacions que hom pot establir amb la resta de peces de la autora, que doten el text d'una intel·ligibilitat extraordinària –encara que la disposició de les proses no sigui cronològica, sinó temàtica–. Llegir «Viratges, reminiscències» a *Sota el signe del drac* confirma una singular coherència autorial, molt interessant per comprendre els marcs de reflexió de Marçal al llarg del període 1985-1997; paradoxalment, al meu entendre, aquesta lectura, que atorga continuïtat al pensament marçal·là, descontextualitza el relleu de la seva aposta per la visibilitat lesbica al sistema literari –i a la societat– de Catalunya a l'alçada de 1989.⁶ Situem-nos, doncs, a finals de la dècada dels vuitanta i no pas al nou mil·lenni quan llegim un dels paràgrafs centrals d'aquest manifest autobiogràfic de naturalesa múltiple (Marçal, 1989a: 61-62; 2004: 32-33):

Incrustada a la ciutat, espargida, difosa arreu, la vasta cambra fosca, opaca, quasi sempre invisible de l'amor entre dones. Des dels carrerons de la Barceloneta o des de l'escullera, on, com les onades, he tornat una i altra volta, diversament acompanyada, però sovint en l'esclat d'escuma viva del desig... Fins a Montjuïc i el Tibidabo, de les Cotxeres de Sants fins a Pedralbes, de Gràcia al Putget i del Putget, per la Creueta del Coll, fins a Horta; lliscant per l'antiga riera de Vallcarca, o per la Via Laietana, que esbadià la ciutat medieval, fins a les muralles romanes; de l'enforcall del Pedró fins al sarrianenc Pedró de la Creu; i, a l'altra banda, fins al Poblenou i la Sagrera, i, més enllà, encara, fins els confins insospitats de la Torre del Baró: arreu, arreu, n'he dut, a pes de braços, el neguit. Tentinejant sobre l'estreta paret imperceptible que separa els espais acotats de la terra de ningú que queda en els marges... Cercant recers coixos i efímers, a cobert de l'ull que

proscriu i del mot que coarta. O del silenci que agredeix, de sotamà. Ponts fonedissos entre el carrer, massa obert, i la cambra, massa closa. Uns quants noms, només: Daniel's, La nostra illa, Gervàs, Members...

Al meu parer, «Viratges, reminiscències» és quelcom més que «una pausada retrospectiva íntima sobre la ciutat, la Barcelona on durant anys va viure nòmada i errant de pis en pis» (Ibarz, 2004: 15).

* * *

El volum titulat *Barcelldones*, coordinat per Isabel Segura i publicat pels volts del nadal de 1989 per les Edicions de l'Eixample, constituïa l'original aposta de la col·lecció «Espai de dones» per oferir als lectors –i sobretot a les lectores– en llengua catalana un regal ben atractiu en continguts i continent. De la mà de textos en prosa d'algunes de les escriptores més rellevants d'aquells anys i il·lustrat per reconegudes fotògrafes (com ara Pilar Aymerich, Colita o Sílvia T. Colmenero), *Barcelldones* conqueria la Ciutat Comtal gràcies a la complicitat compartida. I és que el nexa de totes les peces que integren el llibre era justament la presència central de Barcelona en el textos de totes aquestes dones que hi participaven. Potser sí que era una aposta feminista aquesta d'arreplegar en exclusiva dones; no em sembla que totes les peces ho siguin, ni de bon tros.

Barcelldones no s'obria amb cap nota editorial, ni amb un pròleg que expliqués el sentit o justificqués l'oportunitat de la tria. L'antologia és neta per directa, sense paratextos oportunistes: l'aventura de llegir s'albira en la capacitat de seducció dels noms i cognoms de les catorze creadores que figuren a la portada. El *dream team* resulta, sens dubte, enlluernador: per ordre alfabètic –el mateix en què es presenten les contribucions–, Maria Barbal («Camins de ciutat»), Maria Aurèlia Capmany («La dama del paraigua»), Felícia Fuster («A dins, a fora»), Maria-Mercè Marçal («Viratges, reminiscències»), Anna Murià («Barcelona en poesia. De l'oda a la bugada estesa»), Maria-Antònia Oliver («L'amor a Barcelona»), Teresa Pàmies («Vine al mercat, reina»), Cristina Peri Rossi («Barcelona, el discret encant de l'ambigüitat»), Marta Pessarrodona («Urbis et puellae»), Núria Pompeia («El verd que busco»), Maria Mercè Roca («Cinc estacions»), Montserrat Roig («De finestres, balcons i galeries»), Isabel-Clara Simó («Barcelona en fa bemoll») i Olga Xirinacs («Barri de la Ribera. Tres itineraris»). ¿Cal titllar aquesta aposta editorial, i l'imatge de coberta que les reuneix a totes, com un dels millors exemples de l'esplendor que va aconseguir la literatura de dones a Barcelona durant la dècada dels 80, quan van conuiuere autores de generacions, estètiques i ideologies tan diferents com les citades?

Els passejos, els records, les vivències i les reflexions per/sobre la capital de Catalunya de les catorze escriptores em sembla encara estimulants. En primera instància, pel to autobiogràfic de la majoria de proses, en les quals prima l'evocació d'un passat més o menys immediat (anys 60 i 70); igualment, però, per la barreja de gèneres literaris del conjunt: les reconstruccions històriques de Capmany o de Roig, tan creatives, es distingeixen del to assagístic de Murià, dels exercicis de memorialisme de Barbal, Oliver, Pessarrodona, Roca o Simó, de les guies de Pompeia i Xirinacs... També es diferencien per la pluralitat de mirades, les quals s'aproximen i s'apropien del barri d'una Barcelona encara pre-olímpica –i, fins i tot, pel contingut, pre-democràtica–, sobretot dels carrers més centrals: Ciutat Vella i l'Eixample són els espais més transitats, quasi inevitablement.

És interessant subratllar que una part gens menyspreable de les proeses de *Barcelldones* mostren la cara més visible per confessable de la relació entre les autores i la ciutat; molt poca passió amorosa trobem a *Barcelldones*, com si Barcelona fos més una escenografia, com si el llibre volgués esdevenir guia turística, com si a l'alçada de 1989 encara s'hagués de llegir entre línees... Excepcions serien les planes de Marçal i, tal vegada, les de Cristina Peri Rossi, l'única autora d'expressió no catalana recollida al volum, qui proclamava:

Barcelona sempre fou una mica bandarria, un xic canalla al barri Xino i a la Rambla. La història d'una ciutat és la història dels sexes que revela, i el sexe de matrona, el senyorial, el recóndit i possiblement el frustrat de Pedralbes tenia el seu oposat al Barri Xino [...]. [L]a Barcelona de la Rambla fou exhibicionista, brutal i caricaturesca. Els seus múltiples sexes rebentaven a la cantonada d'Escudellers o al Paral·lel amb el perfum ebrí i enverinat de les flors del mal o amb aquesta obscenitat una mica grollera, basta, dels qui es proposen afirmar una diferència que en primer terme va ser angoixa i més tard marginació. (Peri Rossi, 1989: 111-112)

Des d'aquesta perspectiva, les planes de Maria-Mercè Marçal em semblen, no crec que per atzar, de les més brillants del volum. Els seus «Viratges, reminiscències» nodreixen una cartografia definitivament més rica de la Ciutat Comtal que la de la majoria de contribucions, com constatem al paràgraf transcrit, un veritable mapa de districtes i desitjos que arriben als barris perifèrics inefables, als carrers de l'immigració invisible, *donde la ciudad pierde su nombre*, per a moltes bones famílies de la burgesia catalana i per a moltes de les seves filles, qui devien combregar amb la mare de la Teresa de Juan Marsé. En qualsevol cas, es tracta d'un trajecte ignot per la resta de peces de *Barcelldones*. Presència i absència, visibilitat i invisibilitat,... A «Viratges, reminiscències» s'intueix un clar component d'allò que en aquell temps s'anomenava *classe* (o *proletariat*, una paraula que avui dia sembla un arcaisme, però ben viva aleshores). «Viratges, reminiscències» testimonia que «potser sempre escriure té alguna cosa a veure amb la revolta. I amb la mancança» (Marçal, 2004: 21).⁷

Ignoro quantes lesbianes podem comptar en la fotografia de la portada, en la nòmina de creadores, autores i fotògrafes, reunides. Potser no és rellevant o senzillament impossible, i innecesari, d'esbrinar. Segons el parer de Marçal, en un article de 1991 batejat «Renée Vivien, Safo 1900», resulta una tasca més que difícil:

Qui és *lesbiana*? La dona que se sent atreta per altres dones? *Només* per altres dones? *Preferentment*? Cal dir que aquesta atracció quallí en una història o històries concretes, es *consumi*? Vull dir, per exemple, si un equivalent femení d'un amor com el de Dant per Beatriu o el de Petrarca per Laura fóra suficient... I, encara, si volem moure'ns en àmbits ponderables, ens podem plantejar qüestions de temps o de nombre sense treure'n l'entrellat... En definitiva, en aquests reductes tan privats, sovint clandestins, com *saber*? Si s'ha parlat de la invisibilitat de la dona en la història, què no dir de la invisibilitat de la lesbiana? (Marçal, 2004: 84)

A mí, però, el que sí em va restar clar, quan vaig llegir *Barcelldones* molt poc temps després de la seva publicació, és que Maria-Mercè Marçal volia fer-se'm visible i que escrivia l'únic text del volum on no es disfressava ni ocultava la presència del desig lèsbic a la meua ciutat. I, sobretot, he de reconèixer que em vaig sentir especialment content —con-

fesso amb aquest adjectiu la meua ingenuïtat d'aleshores— quan vaig descobrir, gràcies a «Viratges, reminiscències», que Marçal i jo havíem viscut molt a prop, al Turó de la Peira, molt a la vora de la llibreria Xoc (on vaig comprar *Barcelldones!* I on tots dos havíem demanat «aigua de València»), que havíem vist la mateixa exposició d'Ocaña i havíem passejat pel seu parc...⁸ Jo hi vaig viure més de vint-i-cinc anys i aquest pas seu pel pis de la seva tieta Mercè va fer-me visible tota una altra realitat personal.

* * *

La visibilitat no és, tal vegada, el resultat de l'acció de ser visible, sinó la qualitat de la lluita per fer-se visible. Si al seu primer llibre de poemes, *Cau de llunes* (1977), Maria-Mercè Marçal va mostrar-se agraïda, un punt irònicament —com ella mateixa confessaria més tard—, de tres dons com són «haver nascut dona,/ de classe baixa i nació oprimida» (2004: 185 i 193), al llarg dels anys vuitanta va afegir un quart ingredient en aquesta «triple rebel·lió»: escriure el propi desig lesbià, no defugint la primera persona del singular, malgrat paranys i paternalismes. En paraules del «savi Salomó» a *La passió segons Renée Vivien*,

I aquí ens caldria evocar el cas per excel·lència de Safo, que serví de model a Pauline. Ja a l'antiguitat, Marcial, Juvenal, Sèneca, diuen horrors de les dones d'humor masculí. En concret donen el nom d'una tal Philaenis, sens dubte una fenícia judaïtzant, que va esdevenir famosa per una estranya especialitat: la de fer amb els jovenets allò que Zeus solia fer amb Ganímedes. Hi ha encara una al·lusió indirecta a aquesta peculiar invertida en l'epístola de Pau de Tars als romans —fet que, al meu entendre, testimonia de forma conculent a favor de l'autenticitat d'aquest text, tan problemàtic des del punt de vista filològic—. Paradoxalment, els autors llatins esmentats, als quals encara caldria afegir com a mínim Lucià i Ovidi, anomenen *lesbianes* aquest tipus de dones execrades, al mateix temps que defensen Safo de Lesbos de tota acusació infamant i posen en boca seva protestes sobre la puresa del seu amor per Attis, Dika, Timas, etc. Aquesta mena d'amor, aquesta tendresa que s'eleva, tal com ja he insinuat, per sobre de la natura, amb desdeny i fàstic per les temptacions grolleres, és el que trobem, evidentment, en Pauline. (Marçal, 1994: 261)

Com esdevenen visibles les nostres múltiples identitats atzaroses? No serà la visibilitat, com l'obra de Colette, «reflex i esperó del seu llarg i tenaç aprenentatge de la llibertat» (Marçal, 2004: 49)? No serà que, si no volem i no aprenem a ser lliures, mai no podrem lluitar per reflectir la nostra imatge i deixar així de ser invisibles? Potser el camí per respondre aquests interrogants passi per un altre concepte, el d'*alliberament*, ben present en el discurs d'alguns col·lectius radicals de gais i de lesbianes dels anys 70 i 80, que, hores d'ara i malauradament, també sembla fossilitzat. No caldria fer dialogar aquests manifestos amb les poesies i les proses de la nostra autora (Torras, 2011)?

Al final d'«Entre dones» —text inèdit de *Sota el signe del drac* (Marçal, 2004: 201-203), escrit pels volts de 1995—, Maria-Mercè Marçal aportava una darrera lliçó sobre la seva novel·la i sobre la seva recepció, que convindrà recuperar per constatar la darrera evidència:

No sé si és ben bé una novel·la sobre Renée, encara que ella hagi estat l'eix central entorn del qual tot un seguit d'obsessions personals i de descobertes han girat durant deu anys.

Val a dir que és el primer cas, pel que fa a la meua obra, que la crítica oficial ha parlat de *lesbianisme*, tot i que en general no han concedit al tema el lloc nuclear i motriu que té en el llibre. És molt curiós, i m'agradaria tenir-ho més analitzat, l'estrany *proteccionisme* cap a la meua persona, o cap a la meua imatge, que ha funcionat en els altres casos, fins a forçar interpretacions de poemes d'una forma increïble: pura miopia o voluntat de neutralització d'un discurs *dissonant*? No ho sé. El pitjor de tot plegat és com aquest fet interfereix amb les (teves) pròpies pors, la pròpia automoderació, l'autocensura. Si no en el nivell de l'escriptura, com a mínim en el de la seva dimensió pública. Com contribueix, en definitiva, si no a l'emmudiment de l'experiència, sí a la perpetuació de la sordeïa social. A la invisibilitat si no a la inexistència. De tota manera he de dir que per a mi ja ha estat un fet prou important que qui tingui orelles per escoltar que escolti i, en definitiva, qui pugui entendre, que entengui. (2004: 203)

Com n'és de difícil ser visible, fins i tot quan t'esforces per fer-te visible i, alhora, projectar les teves múltiples identitats!

L'obra de Maria-Mercè Marçal sembla encara, iniciada la segona dècada del segle XXI, un testimoni de visibilitat lèsbica quasi aïllat a la literatura catalana, un testimoni molt admirat i molt menys imitat del que volem –o podem– acceptar. Ara me n'adono: durant el temps trascurregut des de la seva mort no hem après a continuar la seva lluita ni a ser més lliures.

Notes

- * Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de recerca FEM 2011-24064 (Ministerio de Ciencia e Innovación).
1. Al sumari final (Marçal, 2004: 227-229), hom pot trobar la procedència de les peces i constatar, a més de llur varietat, el fet que moltes d'elles no havien estat mai publicades. Recordem, però, que no es tracta d'unes *proses completes*, ja que, com apunta Ibarz (2004: 11), diversos textos, per raons diverses, no van ser-hi inclosos (així, un estudi sobre Clementina Arderiu que serví com a pròleg de l'antologia d'aquesta poeta, editada el 1985, o dues conferències procedents del volum *Cartografies del desig*, de 1999).
  2. Agraïment que ja manifestava la curadora del volum al final del seu pròleg (Ibarz, 2004: 18), tot citant els noms del director literari de Proa, Isidor Cònsul, i de l'agent literària Anna Soler-Pont, com els de les persones que van *imaginar* i encomanar-li aquesta edició.
  3. Marçal, cal destacar, col·laborà «des de la seva fundació en l'editorial LaSal. Edicions de les dones (1978-1989), dirigida per Mari Chordà, Mireia Bofill i que neix amb ànim de recopilar textos literaris de les escriptores catalanes» (Julià, 2001: 57).
  4. Recordem que Marçal va traduir *La dona amagada* de Colette (1985), *El tret de gràcia* de Marguerite Yourcenar (1990), i, en col·laboració amb Monika Zgustova l'any 1992, *Poema de la fi* de Marina Tsvetàeva (Julià, 2001: 55-63).
  5. Les següents seccions de *Sota el signe del drac* són: «Immersions i relectures», «Baules, xarxes», «Propostes per al mil·leni», «La paraula com a passió» i «Últims escrits». En total, vint-i-set poemes de molt diversa extensió.
  6. Diguem, de pas i com a exemple (d'entre els mots que podrien citar-se), que Marçal havia participat en la primera «Setmana del Lesbianisme de Barcelona» amb una ponència sobre Renée Vivien (Julià, 2001: 59).
  7. El text de Marçal que obre *Sota el signe del drac* és «Qui sóc i per què escric», de 1995 (Marçal, 2004: 21-24), a la primera plana del qual llegim aquesta reflexió.
  8. «Poc abans de morir, la tieta Mercè havia reformat el pis i hi havia viscut uns pocs mesos. Jo hi vaig passar quasi tota la carrera i els primer anys de casada. Els «Llibres del Mall» hi van tenir el seu punt d'a-

rencada. En aquell moment hi vivia la meua germana. Al davant mateix, una llibreria singular ha anat fent la viu-viu, i ha sobreviscut com un lloc de trobada, com una referència insubstituïble. Per Xoc tot hi passa, tot s'hi apleva... Ara, hi pots prendre «aigua de València» cada divendres i trobar-hi quadres penjats de la gent més diversa. No fa pas gaire temps que hi vaig comprar la deliciosa aquarel·la d'Ocaña que tinc a l'estudi: tot d'angelets bàquics hi festegen un campanar sensualment ingenu» (Marçal, 1989a: 59-60; 2004: 31).

Bibliografia

- CLIMENT, Laia (2008), *Maria-Mercè Marçal, cos i compromís*, València – Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- IBARZ, Mercè (2004), «Silencis, interrupcions, mites», Maria-Mercè Marçal, *Sota el signe del drac. Proses 1985-1997*, Barcelona, Proa: 7-18.
- JULIÀ, Lluïsa (2000), «Utopia i exili en la poesia de Maria-Mercè Marçal», Josep-Anton Fernández (ed.), *El gai saber. Introducció als estudis gais i lèsbics*, Barcelona, Llibres de l'Índex: 353-371.
- (2001), «Introducció», Maria-Mercè Marçal, *Contraban de llum. Antologia poètica*, Barcelona, Proa: 5-69.
- MARÇAL, Maria-Mercè (1989a), «Viratges, reminiscències», AAVV, *Barceldones*, Barcelona, Edicions de l'Eixample: 51-63.
- (1989b), *Llengua abolida (1973-1988)*, València, Tres i Quatre.
- (1994), *La passió segons Renée Vivien*, Barcelona, Columna-Proa.
- (2004), *Sota el signe del drac. Proses 1985-1997*, Barcelona, Proa.
- PERI ROSSI, Cristina (1989), «Barcelona, el discret encant de l'ambigüitat», AAVV, *Barceldones*, Barcelona, Edicions de l'Eixample: 109-117.
- TORRAS, Meri (2011), «Pensar la in/visibilitat. Papers de treball», *Lectora. Revista de dones i textualitat*, 17. [en premsa]

